

Zwolle

Op den Hogenkamp

Opgravingen Hogenkampsweg/
Meppelerstraatweg

Zwolle juli 2003

Michael klomp

Inleiding

In mei 2003 is in de wijk Diezerpoort, gemeente Zwolle, een archeologisch proefonderzoek verricht. Het gebied wordt begrensd door de Meppelerstraatweg, de Hogenkampsweg en de Algemene Begraafplaats aan de Meppelerstraatweg. Het terrein is in het verleden eigendom geweest van de familie Dijk. Het werd gebruikt als monsterbaan en weiland. Deze laatste bestemming had het in 2003 nog steeds. Het te onderzoeken terrein wordt op de Archeologische Waarderingskaart Zwolle aangegeven met een waardering van 50 %. De 50 % waardering is van toepassing op het traject van de veronderstelde dekzandrug die door het gebied loopt. Het onderzoek is mogelijk gemaakt door De Brug projecten BV en de gemeente Zwolle en heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de bewoningsgeschiedenis van het buitengebied van de stad Zwolle. Het archeologisch veldwerk is uitgevoerd door drs. M. Klomp, P.Rogers en C. van der Sluis. Als vrijwilligers hebben M. van Heijst en H. Eigenraam hun medewerking verleend. De dagelijkse leiding was in handen van drs. M. Klomp.

Administratieve gegevens van de vindplaats:

Gemeente Zwolle-objectnaam:	Zwolle, Diezerpoort, Hogenkampsweg
Centrumcoördinaat:	203.940/503.724
Opgravingscode:	HOG 2003

Doel van het onderzoek

Het onderzochte terrein ligt ten oosten van de stad Zwolle. Het onderzoek was erop gericht de ontwikkeling van het gebied vanaf de Prehistorie tot in de Vroeg Moderne tijd te achterhalen. De natuurlijke bodemopbouw is hierbij van groot belang en bepalend voor de bewoning en het landgebruik van het gebied. Archeologische sporen worden voornamelijk aangetroffen op de hoger gelegen dekzandruggen. De archeologische waarde van 50 % voor het terrein is gebaseerd op de aanwezigheid van een dekzandrug in het gebied. De loop van deze rug valt mogelijk samen met de ligging van de Meppelerstraatweg.

De historische gegevens

De wijk Diezerpoort behoorde in de Middeleeuwen tot het oude Dieze. De naam Dieze werd voor het eerst in 1278 gebruikt en had betrekking op de marke Dieze. Het begrip "Marca" had oorspronkelijk de betekenis van merk of grens maar werd op den duur de aanduiding voor een oppervlakte woeste grond die behoorde bij een aantal binnen het markegebied liggende erven. De regulering van het gebruik van de gemene gronden en de beperking tot een vast aantal hoeven is in Salland niet ouder dan het begin van de 14de eeuw. Het begrip marke duikt vanaf dat moment in allerlei betekenissen op. Rond 1800 lager er in Dieze ongeveer negen grote boerderijen: de Reuvekamp, het Helderlicht, de Lagenkamp, de Hogenkamp, het Holtrust, de Groote en de Kleine Klooyenberg, het Hoogewint en de Ramhorst.¹

Het grondgebied van de marke Dieze werd begrensd door de grachten van Zwolle, het Zwartewater en de Westerveldse Aa. Op het kadastrale minuutplan uit 1832 wordt het onderzoeksgebied aangeduid met de naam "Den Hogenkamp". Namen als "Den Hogenkamp" en Molenkampsweg verwijzen naar een kamptonginning in het onderzoeksgebied. Op een groot deel van de dekzandruggen zijn vanaf de late Middeleeuwen akkers aangelegd. Deze akkers werden aangeduid met de termen "enk" of "kamp". Het verschil tussen een enk en kamp ligt vooral in de omvang van het akkerareaal en de ouderdom. Enken of essen zijn grote complexen bouwland die vaak het gezamenlijk bezit van de boeren vormden. Elke boer bewerkte hierbij een afzonderlijk deel van de es.² Een kamp is een meestal jongere en kleinschalige ontginning, die uitgevoerd kan zijn door één boerenfamilie.³ In de buurschap Dieze lag naast het kampenlandschap De Hogenkamp ook het

akkercomplex de Diezer Enk. De Diezer Enk werd begrensd door de Holtenbroekerweg, de Diezerhoven (voorheen Achter de Hoven) en de Diezerenkstraat.

Naast grote boerderijen als de Hogenkamp, de Ramhorst en de Veldwijk lagen er in “de Hogenkamp” ook nog katersteden die bewoond werden door keuters en dagloners. Al deze kleine boerderijen lagen aan de Agtersteeg. Deze steeg is tegenwoordig verdwenen en vervangen door de westelijker gelegen Hogenkampsweg.

Ten westen van het onderzoeksterrein ligt de Algemene Begraafplaats. In 1825 werd voor de aanleg van de nieuwe begraafplaats een stuk grond bij de Beltmolen gekocht. Vanaf 1827 was het verboden om de doden in de kerken te begraven. Dit besluit van Koning Willem I greep terug op een decreet van Napoleon uit 1804.⁴

Door het besluit kwamen de stadsbesturen voor grote problemen te staan. Het aanleggen van een begraafplaats buiten de stad ging immers veel geld kosten. Daarnaast protesteerden ook de kerkbesturen en bezitters van familiegraven tegen het besluit. Zij eisten een fikse schadevergoeding. Ondanks alle protesten is de gemeente Zwolle ertoe over gegaan om direct buiten de stad een nieuwe begraafplaats aan te leggen. De begraafplaats bestond niet uit netjes op een rij geplaatste graven maar was ingericht als een compleet park. Een van de eerste personen die er zijn laatste rustplaats kreeg, was de bekende dichter Rhijnvis Feith. Zijn grafmonument is er nog steeds te zien. Andere bekende Zwollenaren die op de begraafplaats begraven liggen zijn onder andere dominee Gerhard van Senden, W.J. Schuttevaer en bestuurder mr. J. ter Pelkwijk. Sinds 1954 worden op de Algemene Begraafplaats geen nieuwe graven meer uitgegeven. Bijzetting in bestaande familiegraven is wel mogelijk.

Het onderzoeksterrein ten oosten van de Algemene Begraafplaats heeft altijd een bestemming als weiland gehad en was al vanaf 1875 eigendom van de familie Dijk. Deze familie is bekend geworden door de paardenhandel. Op grote schaal handelde deze familie gedurende tientallen jaren vanuit Zwolle op internationaal niveau in paarden. Vanaf 1913 kocht Dijk geen paarden meer in het buitenland, maar kochten de Duitsers en de Fransen paarden in Nederland. Grote legers werden van paarden voorzien vanwege de dreiging van de Eerste Wereldoorlog. Boeren en paardenfokkers moesten zelfs paarden en stallen afstaan voor het leger. Ook bij Dijk werden de paardenstal, zolder en het koetshuis aan het leger afgestaan. Het Rijk, vooral de marechaussee, was altijd een belangrijke klant van de firma geweest. Na de Tweede Wereldoorlog kocht Dijk zelfs jaren lang paarden in voor het Koninklijk Staldepartement in Den Haag. De verkoop van grote aantallen paarden gingen tot ver na de oorlog door. Belangrijke klanten in Zwolle waren in deze periode de grutters Bartels uit de Vechtstraat, Marsman aan de Thorbeckegracht, de slepers Lenderink en De Munnik, de biscuitfabriek van Helder, de zeepfabriek van Broek en de oliefabrieken van Reinders.

Tegenwoordig bevindt zich aan de Meppelerstraatweg nog de stal uit 1905 met uitstekend paardenhoofd en de uitgebeitelde woorden “J. Dijk” en “Luxe paarden”. Ten oosten van de stal ligt de in 1906 gebouwde villa. Het ouderlijke huis van de familie Dijk lag echter verder oostelijk aan de Meppelerstraatweg. Deze boerderij is rond 1960 gesloopt en lag ter hoogte van de huidige Hogenkampsweg. Achter de tot woning verbouwde stal uit 1905 lag een tweede stal. Deze stal is ergens in de jaren 60 of 70 van de vorige eeuw afgebrand en vervangen door een nieuw bedrijfspand. In dit bedrijfspand zat jarenlang de firma Schaftenaar Automaterialen. Achter het bedrijf lag verder nog een stuk weiland dat voor een deel was ingericht als monsterbaan (afb. 1). Bij een monsterring werd in een advertentie een oproep gedaan om paarden van een bepaalde soort en leeftijd op een aangegeven plaats te laten zien. Zo werd een kleine markt gecreëerd. In de regio Zwolle gebeurde dat achter het bedrijf van Dijk, bij de Toerist in Berkum of bij hotel Waanders in Staphorst.⁵

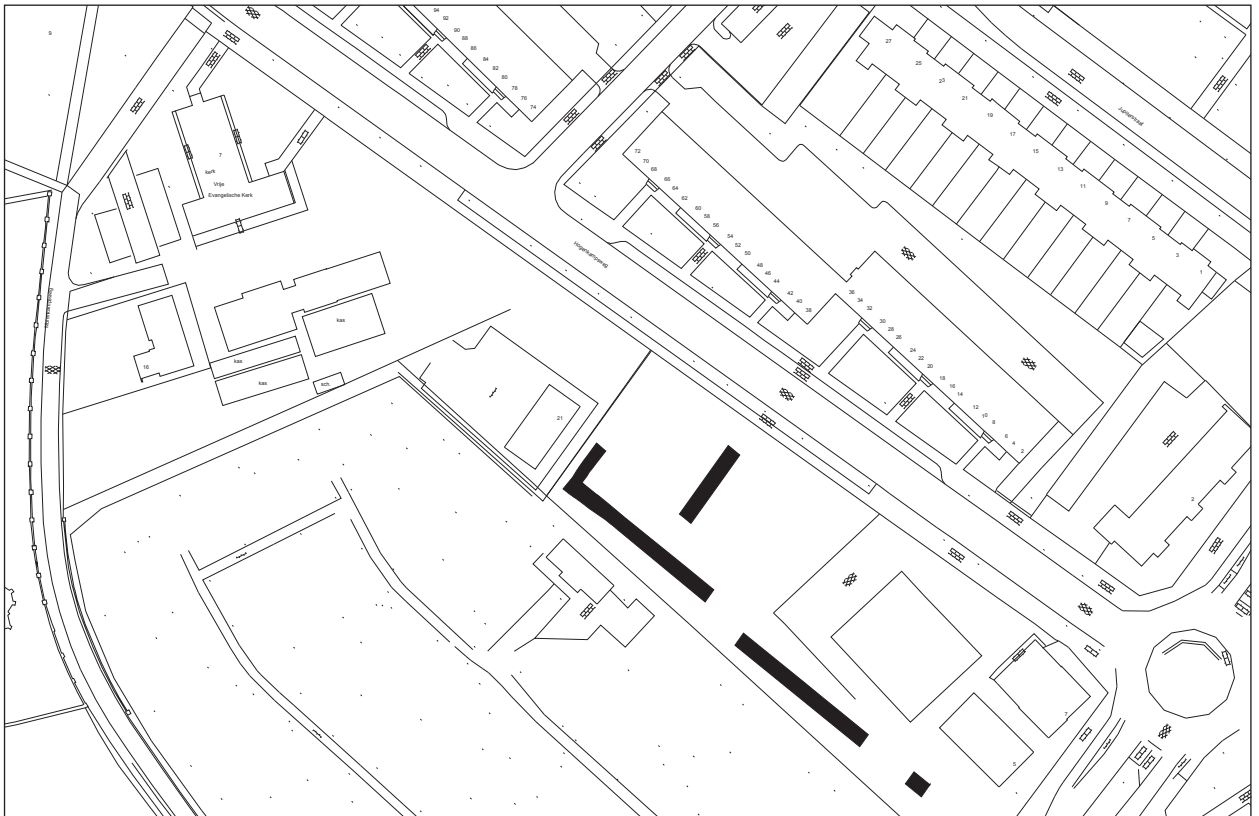
Afb. 1. De monsterbaan achter de stal van de familie Dijk (coll. Dijk)

De bodemkundige gegevens

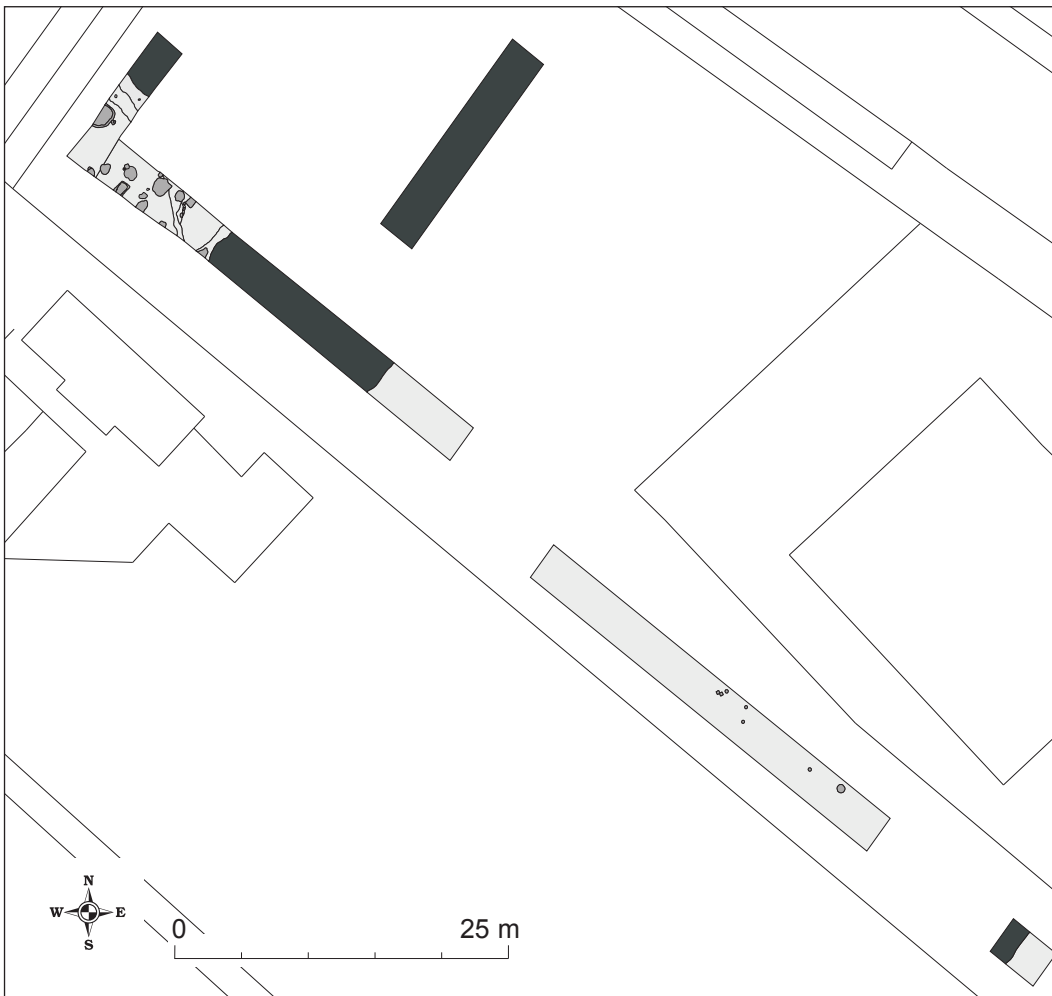
In het onderzoeksgebied liggen twee dekzandruggen met daartussen een dalvormige dekzandlaagte. De dekzandruggen worden gekenmerkt door een zuidoost-noordwest richting. In het verleden werden veel van deze natuurlijke dalvormige dekzandlaagten geïnterpreteerd als restanten van oude beeklopen. Op de overgangen van dalvormige laagte naar de beide dekzandruggen werd een duidelijke podzolbodem aangetroffen. Een podzolbodem is een bodem die gekenmerkt wordt door een inspoelings- (E-horizont) en een uitspoelingslaag (B-horizont). Deze bodemlagen zijn respectievelijk licht grijs en donkerbruin gekleurd en onder natuurlijke omstandigheden ontstaan. In de dalvormige laagte is een veenpakket gevormd. Dit veenpakket wordt afgedekt met een (afval)laag met materiaal uit de eerste helft van de 10de eeuw. Het veenpakket moet dus vóór deze periode zijn ontstaan. Ten noorden van de dalvormige laagte is een zogenaamde moderpodzolbodem waargenomen. Een moderpodzolbodem of bruine bosgrond ontleent zijn naam aan de uitspoeling van kleine hoeveelheden aluminium in de ondergrond. Op bovengenoemde noordelijke dekzandrug ligt waarschijnlijk de Langenholterweg. De zuidelijke dekzandrug valt vermoedelijk samen met het traject Thomas a Kempisstraat/Meppelerstraatweg. Op deze rug was geen natuurlijke bodem meer waarneembaar. De mogelijke moderpodzolbodem is waarschijnlijk in het bovenliggende plaggendeek opgenomen. Beide dekzandruggen zijn bedekt met een plaggendeek van meer dan 50 cm en kunnen op basis daarvan aangemerkt worden als een es- of kampongtinning.

Het archeologisch proefonderzoek

Tijdens de vijf dagen die het archeologisch proefonderzoek in beslag heeft genomen zijn in totaal vijf proefsleuven gegraven (afb. 2). De sleuven zijn aangelegd met het doel om een duidelijke noord-zuid en oost-west doorsnede van het onderzoeksgebied te krijgen. In de proefsleuf (put 1), parallel aan de Algemene Begraafplaats, richting de Meppelerstraatweg werd een dalvormige dekzandlaagte aangetroffen. Deze laagte lag tussen twee dekzandruggen in. Op de meest noordelijke dekzandrug is een aantal sporen blootgelegd. Het ging

Afb. 2. Overzicht archeologische proefsleuven. schaal 1:1000

Afb. 3. Overzicht grondsporen in de proefsleuven. In zwart de dalvormige laagte

om een aantal paalkuilen die onderdeel hebben uitgemaakt van een gebouw (afb. 3). Een groot deel van het gebouw ligt onder de Algemene Begraafplaats en het noordelijk gelegen onderkomen van de afdeling Groenvoorziening van de gemeente Zwolle. Omdat het gebouw niet in zijn totaliteit opgegraven kon worden en het grotendeels intact in de bodem aanwezig is, is besloten om de sporen niet verder uit te graven. Van één van de sporen is de vulling onderzocht en een diepte genomen. Uit de vulling kwam één scherpe kogelpot aardewerk uit de Vroege of Volle Middeleeuwen.

In de dalvormige dekzandlaagte is tijdens de aanleg van het vlak een laag aangetroffen met vrij veel vondstmateriaal. Besloten is om deze laag nauwkeurig te onderzoeken. Hiervoor is de laag met de schep doorgespit en onderzocht op vondsten. Het aardewerk is uitgebreid geanalyseerd en hieronder beschreven. De overeenkomsten tussen de (afval)laag en de vulling van de sporen maken het aannemelijk dat beide fenomenen uit dezelfde periode dateren. Het aardewerk uit de (afval)laag kan geplaatst worden in de periode 900-950.

De datering van de opgegraven verschijnselen berust op de toepassing van typochronologie: het vondstmateriaal is vooral op basis van typologische- en technologische kenmerken gedateerd. Met name het aardewerk kwam hiervoor in aanmerking.

Aardewerk

Inleiding

Voor het archeologisch proefonderzoek op de locatie Hogenkampsweg/ Meppelerstraatweg (HOG 03) kan met betrekking tot het onderzoek van de keramiek een aantal vragen worden geformuleerd. Het grootste deel van het aardewerk is afkomstig uit een laag die zich bevindt in een opgevlude natuurlijke dalvormige dekzandlaagte. Deze laag kan beschouwd worden als een gesloten vondstcomplex en verwijst naar de

aanwezigheid van een nederzetting op de nabij gelegen dekzandrug. Het onderzoek van de keramiek geeft inzicht in een deel van de materiële cultuur in de nederzetting. Het draagt vervolgens bij aan het beantwoorden van vragen omtrent de datering en mogelijke functie of status van de nederzetting. Vergelijking met andere vondstcomplexen uit dezelfde periode kan helpen bij de evaluatie van de rol van de nederzetting in het middeleeuwse uitwisselingsnetwerk.

Methodiek

Het grootste deel van het aardewerk is verzameld tijdens de aanleg van de proefsleuf en het doorspitten van de (afval)laag. Per vondstnummer is de keramiek ingedeeld in bakselgroepen (Badorf, Pingsdorf etc). De randen zijn hierbij apart beschreven en ingedeeld binnen bestaande typologieën, de wandscherven zijn ingedeeld binnen de bakselgroepen.

Het materiaal is macroscopisch bekeken op productietechniek, magering, hardheid en vorm. De mageringsindeling is gebaseerd op de aard en grote van het mageringsmateriaal. Het Rijnlands aardewerk kan wat betreft de magering ingedeeld worden in drie groepen: fijn, middel en grof.⁶ Het handgevormde aardewerk wordt op basis van de aard van de magering onderscheiden in een magering van zand, steengruis en schelpgruis.⁷ Dijkstra onderscheidt als vierde groep nog aardewerk met een zeer fijne zandmagering.⁸ Deze magering kan zijn toegevoegd of van nature in de klei aanwezig zijn.

De hardheid van het materiaal is getoetst aan de hand van een afgeleide van de schaal van Moh: wanneer een scherp inkrasbaar is met koper (Moh, schaal 3), wordt het zacht genoemd, inkrasbaar met glas (Moh, schaal 4,5) middelhard en inkrasbaar met staal (Moh 6) hard.⁹ Bakselgroepen uit de Vroege en Volle Middeleeuwen hebben namen die verwijzen naar de productietechniek (b.v. gedraaid grijs), de vorm (kogelpot), de versieringswijze (Gittermuster) of de plaats van productie (b.v. Badorf, Pingsdorf of Elmpt). Bij dit laatste moet rekening gehouden worden met het feit dat de verschillende soorten keramiek hun naam ontleen aan de plaats waar het voor het eerst is aangetroffen. Vergelijkbare potten werden op verschillende plaatsen geproduceerd. Zo is beschilderd aardewerk niet uitsluitend in Pingsdorf vervaardigd, maar ook in verschillende Zuid-Limburgse pottenbakkerscentra (o.a. Brunssum, Schinveld en Nieuwenhagen) en Elmpt.

Badorf aardewerk

Het Badorf aardewerk is in 1932 voor het eerst opgegraven in Brühl-Badorf.¹⁰ Vijf jaar later introduceerde Jankuhn in zijn onderzoek van vondsten uit Haithabu de naam "Badorfer Ware".¹¹ Vanaf 1950 hebben verschillende onderzoekers zich bezig gehouden met een technologisch onderscheid binnen het Badorf aardewerk.¹² Uit petrografisch onderzoek van keramiek uit Dorestad en vondsten uit de productiecentra in het Rijnland is gebleken dat keramiek met de baksels W1 voor een groot deel (meer dan 46 %) aan het productiecentrum Eckdorf toegeschreven kunnen worden. De bakselgroepen W2 en W10 vertonen een grote overeenkomst met baksels uit Badorf en Pingsdorf.¹³

Rech kwam in 1989 al tot de conclusie dat het beter is om de algemene omschrijving "Vorgebirgsware der Karolingerzeit" te gebruiken omdat de vele pottenbakkerscentra zeer dicht bij elkaar liggen.¹⁴ Tevens wordt door hem de slechte stand van het onderzoek naar Karolingische pottenbakkerscentra aangegeven. Het onderzoek naar het Badorf aardewerk is dan ook voornamelijk gebaseerd op de vondsten in de afzetgebieden.

Sanke komt in 2001 met een voorlopig overzicht van de verschillende bakselgroepen binnen het Badorf aardewerk. Dit overzicht is niet alleen gebaseerd op de vondsten uit de verschillende nederzettingen in het afzetgebied maar ook op het pottenbakkersafval uit de centra Badorf, Eckdorf, Walberberg en Pingsdorf.¹⁵

Het Badorf aardewerk wordt door Sanke omschreven als keramiek met een magering van goed gesorteerd fijn zand. De korrelgrootte van het mageringsmateriaal kan variëren van 0.1 mm tot 0.3 mm. Deze laatste grootte komt ook regelmatig voor bij het latere Pingsdorf aardewerk.

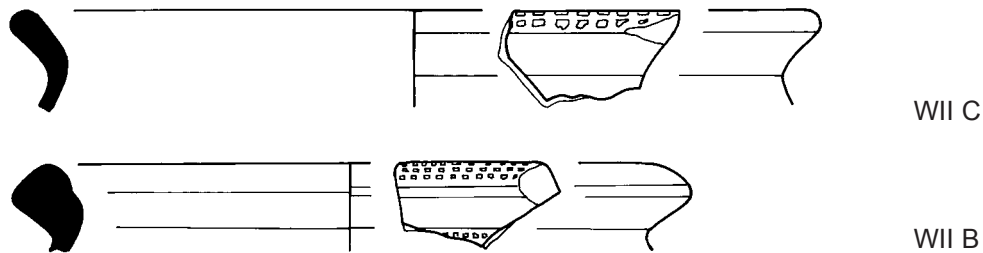
De kleur van het aardewerk is over het algemeen witgeel, soms oranjeachtig gevlamd.¹⁶ Daarnaast komen ook donkere varianten met bruin, olijfgroen en middelgrijs als oppervlaktekleuren voor. Het zwaartepunt licht echter duidelijk bij de lichte kleuren die ontstaan zijn in ovens waar aardewerk oxiderend werd gebakken.

Tijdens het onderzoek van het aardewerk van twee locaties in de binnenstad van Tiel, Koornmarkt 1996 en Tol-Zuid 1996, is het Rijnlands aardewerk onderverdeeld in de groepen R1 tot en met R9.¹⁷

Zacht	Middel	hard	Magering
R1	R2	R3	grof
R4	R5	R6	middel
R7	R8	R9	Fijn

Het Badorf aardewerk bleek op beide locaties voornamelijk binnen de groepen R8 en R9 te vallen. Het aardewerk van Zwolle valt echter in hoofdzaak onder de groepen R4 en R7. Dit houdt in dat in alle gevallen het aardewerk zacht is en een magering heeft die bestaat uit fijn tot middelgrof zand.

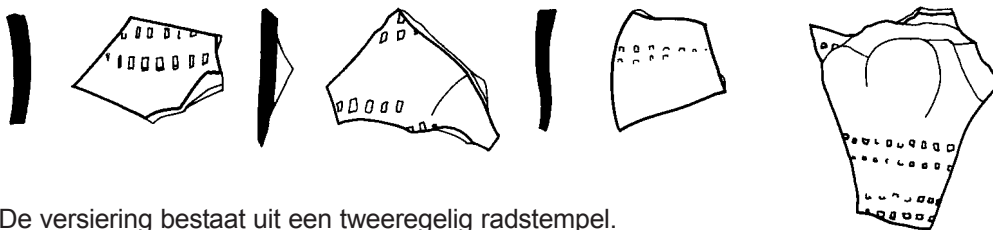
De vormen die in Zwolle zijn aangetroffen, bestaan uit kleine potten en tuitpotten. In totaal gaat het om twee randen (afb. 4) en vijf wandscherven (afb. 5a en 5b). De randen kunnen in de Dorestad-typologie ingedeeld worden in de typen WIIB en WIIC.¹⁸

Afb. 4. Randen van het type WIIB en WIIC

Beide randen zijn voorzien van een tweeregelig radstempel op de bovenzijde van de rand. De rand van het type WIIC is witgeel van kleur en is op de overgang van rand naar schouder voorzien van radstempelversiering. De rand van het type WIIB heeft een oranjegele kleur.

De wandscherven zijn in de meeste gevallen versierd met een tweeregelig radstempel en hebben een witgeel tot oranjegeel uiterlijk. Opvallend is een fragment met een lichtgrijs oppervlak en de aanzet van het oor. Naast de algemene oppervlaktekleuren is in het vondstcomplex ook een wandscherf aanwezig met een oranje-rood baksel en oppervlak.

Afb. 5a. Wandscherven met een tweeregelig radstempel

De versiering bestaat uit een tweeregelig radstempel. Naast decoratie met een tweeregelig radstempel komen ook scherven met een éénregelig radstempel voor. In de verschillende literatuur wordt de opkomst van het Badorf aardewerk in de eerste kwart van de 8de eeuw geplaatst. In de pottenbakkersregio rond Badorf komen in de late 8de en eerste helft van de 9de eeuw nog weinig scherven met een radstempelversiering en een fijne magering voor. Volgens Sanke is het daarom niet geheel onmogelijk dat de grote massa van het Badorf aardewerk na het midden van de 9de eeuw moet dateren.¹⁹ De einddatering ligt ergens rond het midden van de 10de eeuw.²⁰

Afb. 5b. Wandscherf met een éénregelig radstempel

Badorf aardewerk met engobe

Het onderzoek van een aardewerkcomplex onder de vroeg middeleeuwse wal in Deventer in 1999 heeft een tot nog toe onbekende aardewerkgroep aan het licht gebracht: Badorf aardewerk met engobe.²¹ Het aardewerk komt technologisch gezien het meest overeen met het bekende Badorf aardewerk en is in de meeste gevallen ook met een radstempel versierd. Een nieuw kenmerk van dit type aardewerk is de bedekking met een engobe. Deze engobe is meestal vervaardigd van rode, ijzerhoudende, klei. Zelden komt ook een grijze engobe op de

producten voor. De engobe is vaak als een dunne laag op het aardewerk aangebracht en zeer goed met het materiaal verbonden.

Het Badorf aardewerk met engobe kan gezien worden als een voorloper van het laat Karolingische Hunneschans aardewerk en het latere roodbeschilderde Pingsdorf aardewerk. De aanwezigheid van deze keramiekgroep in het goed dateerbare vondstcomplex uit Deventer is van groot belang voor de datering van roodbeschilderde Rijnlandse keramiek. De verdedigingswal is met een zeer hoge waarschijnlijkheid direct aangelegd na de Vikinginval in 882. Het aardewerk moet dus van vóór deze datum dateren.

Aangezien Hunneschans- en roodbeschilderd Pingsdorf aardewerk in het vondstcomplex ontbreken, kan de opkomst van de roodbeschilderde Rijnlandse keramiek na 882 geplaatst worden.

In het aardewerkcomplex uit Zwolle is geen Badorf keramiek met engobe aangetroffen. Wel werd hier Karolingisch Pingsdorf en het bekende Pingsdorf aardewerk met een rode tot paarse beschildering aangetroffen. De behandeling van het Badorf aardewerk met engobe is echter van groot belang voor de begindatering van het complex uit Zwolle.

Het Hunneschans aardewerk

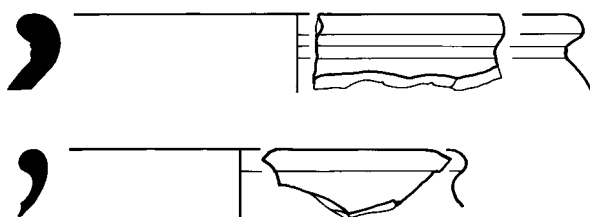
Het Hunneschans aardewerk is voor het eerst in 1925 door Rademacher als aparte aardewerkgroep onderscheiden.²² Braat beschreef deze keramiek op basis van het onderzoek van de ringwalburcht Hunneschans als een aardewerktype dat gekenmerkt werd door zowel een radstempelversiering als een rode beschildering.²³ Doordat het aardewerk in technologisch opzicht het meest overeenkomt met het Badorf aardewerk is naast de term Hunneschans aardewerk ook wel de term roodbeschilderd Badorf aardewerk gebezigd.²⁴ Beide termen zijn echter niet goed bruikbaar omdat het bij deze aardewerkgroep niet gaat om een geheel nieuwe technologische aardewerkgroep maar meer om een nieuw type binnen het bestaande Badorf aardewerk. Op basis van het vondstcomplex in de St. Walburgskerk in Meschede kan de opkomst van het Hunneschans aardewerk in het laatste kwart van de 9de eeuw geplaatst worden. In bovengenoemd complex komt naast Hunneschans aardewerk ook het normale Badorf en Pingsdorf aardewerk voor.²⁵ Als jongste datering voor het Hunneschans aardewerk kan een wandscherf uit de vulling van een boomkistgraf in Liesborn worden aangemerkt. Dit graf werd dendrochronologisch gedateerd rond 950.²⁶

Binnen het vondstcomplex in Zwolle ontbreekt het Hunneschans aardewerk. Dit kan aan de ene kant te maken hebben met het herkennen van het materiaal. Het materiaal is vaak lastig te herkennen omdat bijvoorbeeld de radstempelversiering niet overal op de pot aanwezig is. Enkele scherven kunnen dus bij het Pingsdorf aardewerk zijn ingedeeld, maar zullen bij dit type aardewerk tot een vroege groep behoren.²⁷ Anderzijds kan het ontbreken van Hunneschans aardewerk ook wijzen op een bepaalde datering.

Het Pingsdorf aardewerk

Binnen het Pingsdorf aardewerk komt een groep voor die op basis van technologische- en typologische kenmerken onderscheiden kan worden als Karolingisch Pingsdorf aardewerk. Het Karolingisch Pingsdorf is voor het eerst aangetroffen in een keramiekinventaris in Pingsdorf. Het gaat dan voornamelijk om met rillen versierde potten en gedraaide kogelpotten met een lensbodem (bolpotten)(afb. 6).²⁸ Enkele scherven worden gekenmerkt door een radstempelversiering. De randvormen en het bandoor komen overeen met producten uit Walberberg.²⁹ Hierbij valt op dat bij het Karolingische Pingsdorf het bandoor onder aan de rand is bevestigd en alleen aan de zijkant met de rand is versmeerd. Op de overgang van oor naar schouder is vaak één enkele del aanwezig.³⁰

Het oppervlak van het Karolingische Pingsdorf is gelijk met het latere Pingsdorf waardoor het onmogelijk is om bij niet versierde wandscherven een goed onderscheid te maken.

Afb. 6. Randscherven Karolingisch Pingsdorf aardewerk

Tot het Karolingische Pingsdorf kan verder een goed herkenbare aardewerkgroep gerekend worden die gekenmerkt wordt door een grijs, blauwgrijs en olijfgroen oppervlak en geel tot oranje kern.³¹ De scherven zijn meestal vrij hard (R6) en neigen naar het steengoed. De magering bestaat uit middelgrof zand. Bovengenoemd baksel lijkt vooral typerend te zijn voor de zogenaamde bolpotten. Bolpotten met dit baksel zijn aangetroffen in Deventer en het kasteel Valkenburg en leken in eerste instantie afwezig te zijn in Dorestad.³² Een nieuwe analyse van het aardewerk uit Dorestad bracht aan het licht dat het ook hier voorkwam.³³ Het aardewerk werd echter uitsluitend in lagen aangetroffen, die behoren tot de eindfase van Dorestad. Tijdens archeologisch onderzoek in Tiel en Zwolle zijn ook scherven met dit baksel gevonden.³⁴ Hierbij bevonden zich twee randen die gekenmerkt worden door een verdikte afgeronde (bolvormige) rand. Uit een uitgebreid onderzoek naar middeleeuws aardewerk uit Pingsdorf is gebleken dat dit materiaal kenmerkend is voor een pottenbakkerij in Pingsdorf.³⁵ Het baksel wordt daarom in het vervolg aangeduid als Karolingisch Pingsdorf. Dit type aardewerk komt al in de periode 850-875 in verschillende vondstcomplexen voor.

In het aardewerkcomplex in Zwolle zijn twee randscherven en tien wandscherven van bovengenoemd Karolingisch Pingsdorf aangetroffen. De scherven zijn afkomstig van minimaal zes verschillende bolpotten. De meeste scherven (11) hebben een middelgrote magering en zijn hard (R6). Eén randscherf heeft een middelhard (R5) baksel. Het latere oranje-rode beschilderde Pingsdorf aardewerk uit de Volle Middeleeuwen ontleent de naam aan het plaatsje Pingsdorf bij Brühl. Al in 1898 zijn hier pottenbakkersafval en resten van ovens opgegraven. Pas in 1995 is er een volledige reconstructie van de typologische en stilistische ontwikkeling van het Pingsdorf aardewerk gegeven. Dateringen zijn echter niet voorhanden uit Pingsdorf zelf en komen uit vindplaatsen in de afzetgebieden.

Het Pingsdorf aardewerk wordt gekenmerkt door slecht tot matig afgerond zand.³⁶

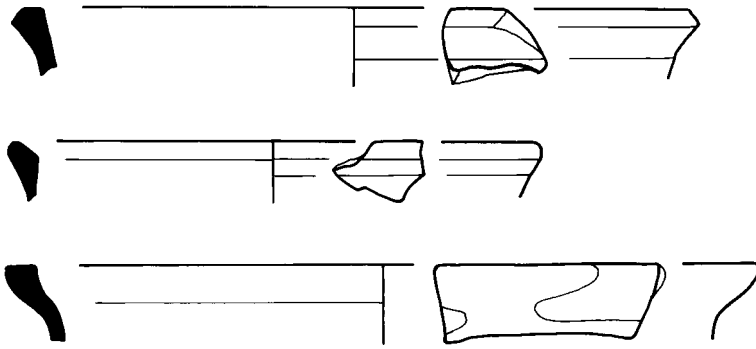
Daarnaast komen transparant of opaak-witte kwartsdeeltjes voor. De magering is over het algemeen zeer goed over de pot verdeeld. De korrelgrootte van het zand ligt tussen de 0.2 en 0.6 mm.³⁷

De kleur van het aardewerk kan variëren van wit tot blauwgrijs waarbij opvalt dat ca. 43% van de producten uit de pottenbakkerscentra in Pingsdorf een wit tot oranjeachtige kleur hebben. 57% van alle producten wordt gekenmerkt door een grijs tot blauwgrijs oppervlak.³⁸ Alle varianten van hardheden en versinteringsgraden komen in het Pingsdorf aardewerk voor. In de 10de eeuw (ook in de eerste helft) blijken alle soorten bakfels al voor te komen. De in Tiel aangetroffen scherven in de fijne bakfelgroep R7/R8/R9, die glad aanvoelen en witgeel van kleur zijn, worden gedateerd vóór 965.³⁹ Dit bakfel lijkt veel op dat van het Hunneschans aardewerk. Het lijkt erop dat in de 10de eeuwse vondstcomplexen de witgele bakfels R8 en R9 in de meerderheid zijn. Pas wanneer een tamelijk grote hoeveelheid scherven voorhanden is kan op de grond van de onderlinge verhoudingen tussen de bakfels iets gezegd worden over de datering. In het vondstcomplex uit Zwolle zijn te weinig scherven aangetroffen om uitspraken over de bakfelverhoudingen te doen. Opvallend is dat de meeste scherven een middelgrote magering hebben. Ca. 50 % heeft een middelhard bakfel (R5)(afb. 7).

Afb. 7. Verhouding tussen de bakfels binnen het Pingsdorf aardewerk op basis van het aantal scherven

Binnen het Pingsdorf aardewerk kunnen de volgende vormen onderscheiden worden: amforen, drinkbekers, bolpotten met lensbodems, schotels, schalen en flessen. De randdiameter van de amforen ligt tussen de 7,5 en 12 cm; de randdiameter van de drinkbekers tussen de 8 en de 10 cm.⁴⁰

Voor de keramiek van Oost-Souburg is een indeling gemaakt van zes verschillende pottypen. De indeling is gebaseerd op de vorm, stand en hoogte van de schouder, de vorm van de hals en de randdiameter. Dit zijn kenmerken die in belangrijke mate de vorm van de pot bepalen.⁴¹ De afwerking van de rand kan bij de verschillende pottypen verschil-

Afb. 8. Randscherven Pingsdorf aardewerk met boven de rand met een vierkante (blokvorm)

len. In het Pingsdorf aardewerk in Oost-Souburg zijn zeven randtypen onderscheiden.⁴² De Pingsdorf randen uit Zwolle zijn waarschijnlijk afkomstig van hoge bekers of kannen. Eén van de randen heeft een vierkante (blokvorm) (afb. 8), waarbij het vierkante deel iets omhoog staat. Randen van dit type komen ook in Tiel al in de 10de eeuw voor.⁴³ Twee andere randen staan iets naar buiten en zijn voorzien van een dekselgeul. Op één van de randfragmenten lijkt een spoor van een oor te zien te zijn.

De beschildering van het aangetroffen Pingsdorf aardewerk is in alle gevallen oranje-rood. Naast verticale lijnversieringen komt ook een versiering in de vorm van druppels of tranen voor (afb. 9).

Afb. 9. Beschildering op het Pingsdorf aardewerk

De begindatering van het Pingsdorf aardewerk was in het verleden vooral gebaseerd op de Pingsdorf pot met munten uit Wemelskirchen die rond 960 begraven moet zijn. Onderzoekers als Lobbedey en Van Es & Verwers kwamen dan ook voor een datering van het Pingsdorf aardewerk na het midden van de 10de eeuw. Uit recent onderzoek is duidelijk geworden dat al rond 900 rood beschilderd Pingsdorf aardewerk vervaardigd moet zijn. Een vondstcomplex in Deventer wijst op een datering van na 882. Van groot belang voor de begindatering van het Pingsdorf aardewerk is het rond 900, dendrochronologisch gedateerde, vondstcomplex uit de St. Walburgskerk in Meschede. Hier komen al potten met een standring en verfversiering voor.⁴⁴ Op grond van het aardewerkonderzoek van Oost-Souburg bestaat het vermoeden dat het zelfs vóór 900 gedateerd kan worden.⁴⁵

Het kogelpot aardewerk

In Noord-Nederlandse aardewerkcomplexen uit de Karolingische en Volle Middeleeuwen vormt het handgemaakt aardewerk de hoofdgroep. De belangrijkste vorm is de kogelpot. Kogelpot aardewerk vormt een lastige categorie binnen het aardewerkonderzoek omdat de potvorm tamelijk eenvormig en daardoor slecht dateerbaar is. Binnen de potvorm en de randvorm bestaat veel variatie. Door enkele publicaties is een beter inzicht gekregen in deze materiaalcategorie. Het gaat dan voornamelijk om een aantal globale dateringskenmerken. Een algemeen geldende typologie is vanwege de grote regionale verschillen nog niet opgesteld.

Het kogelpot aardewerk kan aan de hand van de aard en grootte van het mageringsmateriaal ingedeeld worden in drie groepen: aardewerk met zandmagering, aardewerk met een steengruismagering en aardewerk met een schelpgruismagering.⁴⁶

In de 10de en 11de eeuw lijkt een groot deel van de potten een magering van grof zand of steengruis te hebben. Daarnaast blijven ook potten met een fijne zandmagering voorkomen. In de eeuwen daarna wordt het aandeel van de potten met een fijne zandmagering steeds groter. In de 12de eeuw worden de wanden van sommige kogelpotten ver-

sierd met bezemstreken en/of diagonale vingervegen.⁴⁷ Kogelpotten uit de 13de eeuw worden gekenmerkt door een magering van fijn zand en een glad afgewerkt oppervlak. De kleurverschillen (van bruinrood tot zwart) verdwijnen waardoor de potten een egaal grijs uiterlijk krijgen.

Het kogelpot aardewerk uit het vondstcomplex in Zwolle is matig hard gebakken en heeft een middelgrove steengruismagering. De binnen- en buitenzijde van de potten is verschillend van kleur. Het oppervlak is onregelmatig en vertoont veel knijpsporen en vingerindrukken. De randen zijn op een langzame schijf (na)gedraaid. Op de overgang van rand naar schouder zijn vaak duidelijke aanhechtingssporen zichtbaar. Het aardewerk uit Zwolle komt op basis van bovengenoemde kenmerken goed overeen met kogelpot materiaal uit een vondstcomplex van de Stromarkt in Deventer.⁴⁸

Het kogelpot aardewerk uit Zwolle laat zich indelen in 5 randtypen (afb. 10):

type 1: afgeronde rand met bol uiteinde.

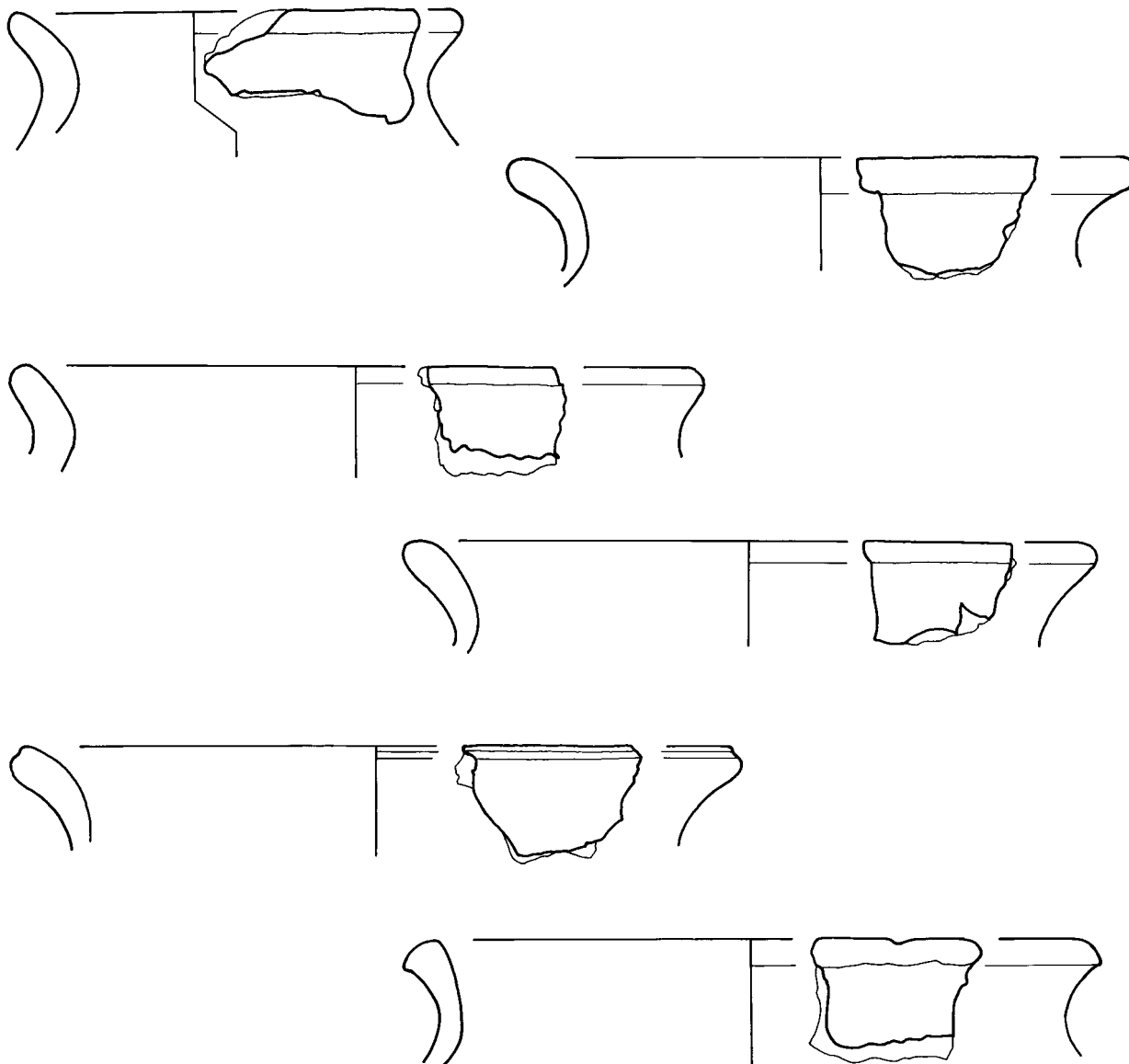
type 2: vierkante rand.

type 3: uitwendig verdikte rand; blokvorm.

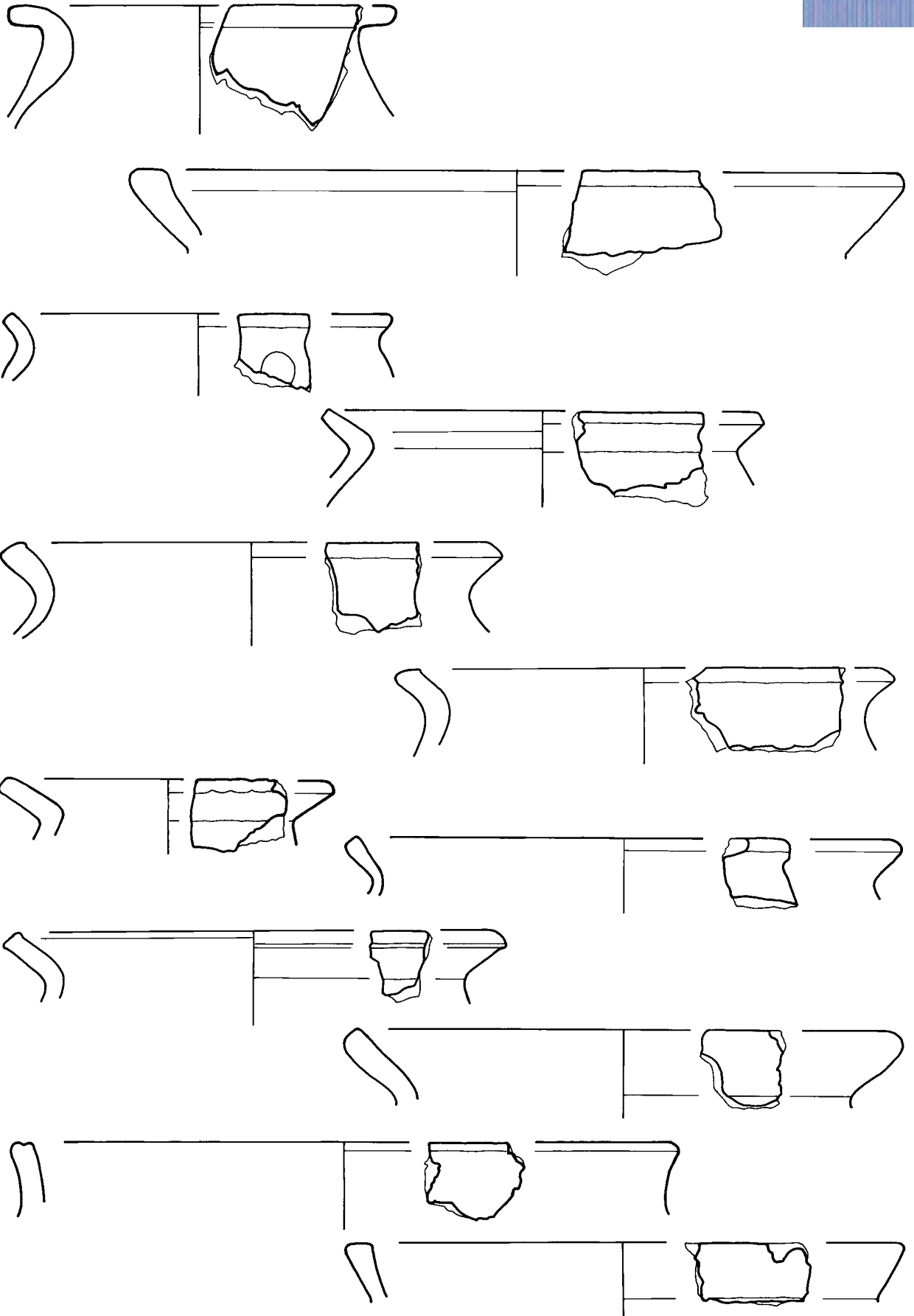
type 4: dakvormige rand.

type 5: inwendig en uitwendig verdikte rand met plat uiteinde.

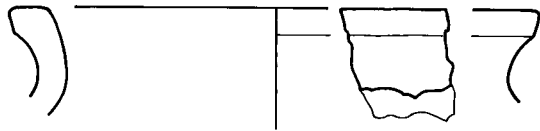
Type 1

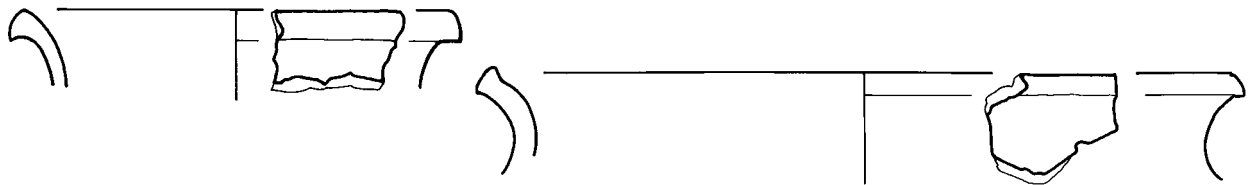
Type 2

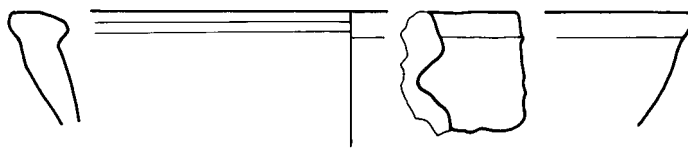
Type 3

Type 4

Type 5

Afb. 10. verschillende randtypen kogelpot aardewerk

Opmerkelijk binnen het kogelpotaardewerk is de grote variatie in de randvorm. Onder de randen komen de afgeronde rand met bol uiteinde (type 1) en de vierkante rand (type 2) het meest voor. Dit lijkt overeen te komen met de chronologische trend dat in de Karolingische periode de meeste randen van kogelpotten eenvoudig afgerond zijn. Deze afgeronde randen verwijzen naar de eivormige potten van het zogenaamde Hessen-Schortens aardewerk, dat als voorloper van het kogelpotaardewerk kan worden beschouwd. In de Volle Middeleeuwen is een toename van het vierkante randprofiel te constateren. Naast randen van het type 1 en 2 zijn in het Zwolse vondstcomplex nog drie andere typen randen te onderscheiden (afb. 11). Onder deze randen bevinden zich ook twee dakvormige randen (type 4). Randen van dit type komen veel voor binnen het Paffrath aardewerk. Een bijzondere variant binnen type 1 en 2 vormen de randen met een groef op de bovenkant. Binnen de indeling in vijf typen komt een grote variatie voor. Deze variatie kan zelfs binnen één pot voorkomen. Het is hierdoor soms moeilijk om een bepaald randtype binnen een typologie in te delen. Gekozen is om het aantal typen beperkt te houden.

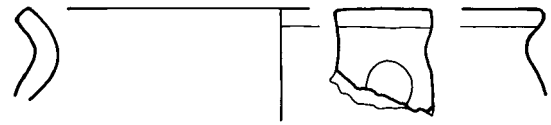
Alle randen kunnen geplaatst worden in de periode 900-950. Minder eenvormige randen met bijvoorbeeld een dakvormig profiel of een dekselgeul komen dus al in de eerste helft van de 10de eeuw voor.⁴⁹ In het verleden werden deze randvormen in de literatuur automatisch in de 11de en 12de eeuw geplaatst.⁵⁰ Binnen de randen kan één rand (type 5) toegeschreven worden aan een bakpan. Een identieke rand is afkomstig uit een vondstcomplex uit Assendelft (Noord-Holland).⁵¹

Afb. 11. Verhouding tussen de verschillende typen kogelpot aardewerk op basis van het aantal scherven

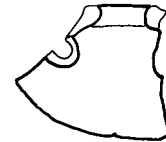
Versiering komt nauwelijks op de kogelpotten voor. Als decoratie komen op de schouder van de pot dellen voor. Het kan hierbij gaan om langgerekte dellen of kleine dellen ter grootte van een vingerindruk.⁵² De randscherf uit Zwolle heeft op de schouder een kleine del. (afb. 12) Opvallend is verder een scherf met een doorboring onder de rand. (afb. 13) Gaten onder de rand werden vermoedelijk aangebracht om de pot te kunnen ophangen.

Een groot aantal randen vertoont duidelijke roetsporen. Hierbij valt op dat de roet zich beperkt tot de bovenkant van de pot. De reden hiervan is onduidelijk.

Opvallend zijn ook de aangetroffen scherven die geheel "gepof" zijn. Dit kan wijzen op de aanwezigheid van kogelpotten van een slechte kwaliteit maar het kan ook te maken hebben met een latere brand van de nederzetting

Afb. 12. randscherf met del

Afb. 13. Randscherf met doorboring

Datering

De datering van het vondstcomplex uit Zwolle is voornamelijk gebaseerd op de datering van de aanwezige import keramiek. Het kogelpot aardewerk vormt een lastige categorie en is slechts globaal te dateren. Een algemene tendens is dat de magering van de kogelpotten steeds fijner wordt. In de 10de en 11de eeuw is het merendeel van het aardewerk gemagerd met grof zand en steengruis. In de 13de eeuw hebben de kogelpotten vrijwel uitsluitend een magering van fijn zand. Vanaf de 12de eeuw verdwijnen ook de kleurverschillen waardoor de potten een egaal grijs uiterlijk krijgen. De kogelpotten uit Zwolle vallen binnen deze geschetste tendens in de 10de en 11de eeuw. Alle kogelpotten worden gekenmerkt door een magering van steengruis en grof zand en hebben een bruinrode tot zwarte kleur. Op één pot kunnen meerdere kleuren voorkomen.

Onder het import aardewerk bevindt zich een aantal scherven van Badorf aardewerk. Dit type aardewerk komt in verschillende vondstcomplexen tot ca. 950 voor. Het latere Hunneschans aardewerk, dat in technologisch opzicht het meest overeenkomt met het Badorf aardewerk, ontbreekt in Zwolle. Sanke geeft als jongste datering van dit type aardewerk de periode rond 950. Het ontbreken van het Hunneschans aardewerk geeft in Zwolle geen geldige argumenten voor een datering. Het materiaal is vaak moeilijk te onderscheiden van het Badorf- of Pingsdorf aardewerk omdat de versiering die bestaat uit een radstempelversiering en een rood/bruine beschildering niet overal op de pot aanwezig is. Opvallend is verder dat in Zwolle het Badorf aardewerk met engobe ontbreekt. Dit type aardewerk is in een vondstcomplex uit Deventer met een terminus ante quem van 882 al in een redelijke hoeveelheid aanwezig. Het complex uit Zwolle moet op basis hiervan na 882 worden gedateerd.

Opmerkelijk is verder het totaal ontbreken van het zogenaamde Paffrath aardewerk dat over het algemeen gedateerd wordt vanaf ca. 1000.⁵³ Op basis van bovengenoemde kenmerken kan het Zwolse vondstcomplex gedateerd worden in de periode 900-950.

Conclusie

De keramiek laat zien dat maar liefst 86,5 % gerekend kan worden tot het handgevormde aardewerk (afb. 14). Het gaat dan vrijwel uitsluitend om kogelpotten. Binnen het importaardewerk neemt het Pingsdorf met 16,4 % de grootste plaats in. 3,6 % daarvan wordt gevormd door de zogenaamde bolpotten.⁵⁴ In het algemeen overheersen binnen het import aardewerk de kleinere vormen. Een opvallend verschijnsel is verder dat grote voorraadpotten en amforen, zoals de bekende

Afb. 7. Verhouding tussen de verschillende ceramiek op basis van het aantal scherven

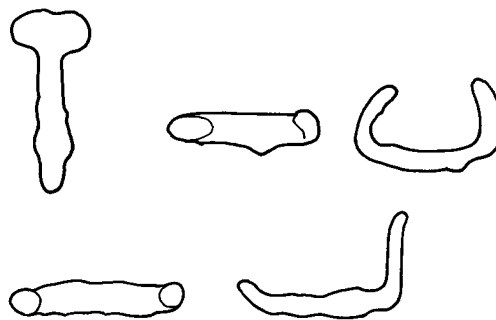
Reliëfbandamforen, geheel ontbreken. Samen met het hoge percentage kogelpot aardewerk pleit dit voor een landelijke nederzetting, die in zijn behoefte grotendeels zelfvoorzienend moet zijn geweest. In de handelsnederzetting Tiel is vastgesteld dat wanneer men verder van de 10de eeuwse haven verwijderd raakt het percentage Reliëfbandamfoor drastisch afneemt.⁵⁵

Naast het aardewerk kan ook het loden spinklosje een aanwijzing vormen voor een zelfvoorzienende boeren nederzetting.

Metalen voorwerpen

Onder de metalen voorwerpen vormen ijzeren nagels en fragmenten van krammen de hoofdmoot (afb. 15). De functie van deze voorwerpen is onduidelijk.

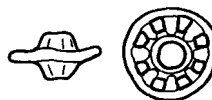
Een opvallend voorwerp is een loden spinklosje. Dit spinklosje bestaat uit een spaakwiel met een asje (afb. 16). Vergelijkingsexemplaren zijn afkomstig uit onder andere Domburg en Kerk-Avezaath.⁵⁶ Beide spinklosjes zijn echter losse vondsten en kunnen slechts globaal gedateerd worden. Het Zwolse spinklosje wordt gedateerd tussen 900-950.

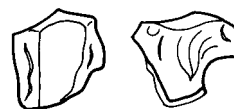
Afb. 15. Nagel en krammen

Huttenleem

Uit de (afval)laag is een groot aantal stukken huttenleem verzameld. Huttenleem werd gebruikt op de wanden en blijft vrijwel alleen in de bodem bewaard na een brand. Het huttenleem heeft een grijze tot orangerode kleur en is zacht en onregelmatig. Onder de brokken is één stuk aanwezig waarin een afdruk van een tak of twijg te herkennen is (afb. 17).

Afb. 16. Loden spinklosje

Afb. 17. Fragment Huttenleem

Natuursteen

Het steenmateriaal laat zien dat stenen objecten in het dagelijks leven van de nederzetting een belangrijke functie als gebruiksvoorwerp vervulden. Naast fragmenten van maalstenen en mogelijke slijpstenen komt ook een groot aantal onbewerkte stukken vuursteen in het vondstcomplex voor. Enkele stukken vertonen duidelijke brandsporen.

Het natuursteen is voor een belangrijk deel geïmporteerd. Daarnaast mag aangenomen worden dat een deel van de hoeveelheid stenen in de regio is verzameld.

Conclusie

Uit het archeologisch onderzoek is naar voren gekomen dat op het perceel aan de Hogenkampsweg een deel van een 10de eeuwse nederzetting ligt. Deze landelijke nederzetting was vrijwel geheel zelfvoorzienend en lag aan de rand van een dalvormige dekzandlaagte. Kort na 950 is de nederzetting waarschijnlijk door een brand verwoest en is het afval voor een deel in de dalvormige laagte terechtgekomen. Naast verbrande kogelpot scherven wijzen ook de fragmenten huttenleem en verbrand natuursteen hierop. Het terrein is later als akker gebruikt en voorzien van een plaggendek. In dit plaggendek kwam naast aardewerk uit de 12de eeuw ook een steengoed drinkschaaltje uit de periode 1400-1500 voor. Naast akker heeft het gebied later een bestemming als weiland gekregen. Deze bestemming had het tijdens de aanvang van het archeologisch proefonderzoek in 2003 nog steeds.

Het archeologisch proefonderzoek heeft hierbij een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedenis van Zwolle. Sporen uit de 10de eeuw zijn in Zwolle slechts in beperkte mate teruggevonden. Informatie over de nederzettingen en daarbij behorende materiële cultuur uit

deze periode is schaars. Het onderzoek heeft een aanzienlijke hoeveelheid informatie opgeleverd. Het aardewerkonderzoek kan bijvoorbeeld gebruikt worden als een belangrijke leidraad in de toekomst.

Noten

1. GAZ., Oud archief Zwolle, invnr. 4533
2. Klomp 2002, 4
2. Appels 2002, 48
4. Kolkman, Pieper en Post 1990, 22
5. Van der Weerd 147
6. Van Es en Verwers 1980, 56; hier wordt fijn zand, grover materiaal en grote stukken steengruis als mageringsmateriaal genoemd; Dijkstra 1996,27-28 onderscheidt het mageringsmateriaal op basis van het subjectieve kenmerk "tast" in fijn, middel en grof
7. Sanke 1999, 253, Farbtaf 1, 8-11
8. Dijkstra 1996, 37
9. Orton et al 1993, 138
10. Sanke 2001, 287
11. Jankuhn 1937, 292
12. Böhner 1950; Tischler 1952, Lung 1955/1956, Weidemann 1964 en Janssen 1987
13. Bardet 1995, 227 e.v.
14. Rech 1989
15. Sanke 2001, 289
16. Dijkstra 1996, 28
17. Dijkstra 1996, 28; ontleend aan de indeling van J.W. Oudhof
18. Randvormen van het type WIIB worden gekenmerkt door een relatief lange, licht uitgebogen, verdikte rand met een groef aan de binnenzijde en komen alleen voor bij kookpotten. Randvormen van het type WIIC daarentegen hebben een lange rechtop staande rand met een richel op de schouder. Deze zijn volgens Van Es en Verwers kenmerkend voor tuitpotten en komen volgens Verhoeven ook bij kannen voor; Van Es en Verwers 1980, 75; Verhoeven 1998, 177
19. Sanke 2001, 299-300
20. Dijkstra 1996, 31; Kleij 200, 109
21. Sanke 1999, 255-257
22. Rademacher 1925
23. Braat 1937, 159
24. Lung 1955/1956
25. Sanke 2001, 308
26. Sanke 2001, 308
27. Zie o.a. Dijkstra 1996, 32 en Kleij 2000, 110
28. Sanke 1995, 301
29. Keller 1996
30. Dit kenmerk komt ook bij de later Pingsdorf producten nog voor
31. Zie Sanke 1999, Farbtaf 6 en 7
32. Proos 1996, 147; mondelinge mededeling Verwers
33. Sanke 1999, 255
34. Voor Tiel ; mondelinge mededeling J.W. Oudhof
35. Sanke 1995
36. Het zand is zeker niet van fluviaatiele oorsprong; Heide 1975; Sanke 2001, 313
37. Sanke 2001, 313-314, Abb. 5
38. Sanke 2001, 315
39. Dijkstra 1996, 34
40. Sanke 2001
41. Van Heeringen 1995, 146
42. Van Heeringen 1995, 146-147
43. Dijkstra 1996, 34
44. Sanke 2001, 326
45. Van Heeringen et al 1995
46. zie o,a Dijkstra 1996, Sanke 1999 en Kleij 2000
47. Verhoeven 1998, 108-112
48. Spitzers 1996, 117, het aardwerk is hier ingedeeld onder groep 3
49. Ook in vondstcomplexen uit Tiel en Kerk-Avezaath (Malburg) uit de 10de eeuw zijn minder eenvormige complexere randen met een dekselgeul aangetroffen; Dijkstra 1996, 38 en Kleij 2000, 116
50. Zie bijvoorbeeld Van Beek en Van Vilsteren 1980, 37
51. Verhoeven 1998, 95, afb. 28. nr. 68
52. Zie voor een kogelpot met langgerekte dellen; Dijkstra 1996, 38, afb 25. nr. 5, voor de kogelpot met kleine dellen; Van Beek en Van Vilsteren 1980, 44, afb. 22, nr. 391
53. Van Es en Verwers 1980, 133
54. In de typologie van Van Es en Verwers aangeduid als WIIB
55. Mondelinge mededeling J.W. Oudhof
56. Torsten Capelle, z.j. Taf. 36. nr. 491 en Nooijen 2000, 170, afb. 3.39